
СТАТТІ

УДК 78.2У; 78.2

Богдан Кіндратюк

ДЗВОНАРСТВО НА СТОРІНКАХ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО¹

До 150-річчя народження Михайла Грушевського

Уперше розглянуто шеститомну «Історію української літератури» Михайла Грушевського як важливе кампанологічне джерело. Дібраний великий фактичний матеріал з фольклору, писемної словесності, епосу, народної християнської поезії, легенд, полемічних праць інтерпретовано й уводиться в музикознавчий обіг. Систематизовані відомості вирізняють у житті людей давнє побутування складових дзвонарської культури, їхні функції, значимість дзвонарів як церковних музикантів тощо. Опрацювання літературних творів допомагає краще уявити давнє сприймання феномена дзвонів, їх особливостей, краси звучань тощо.

Ключові слова: *«Історія української літератури», Михайло Грушевський, джерела дзвонарської культури.*

Дзвонарство було одним з яскравих чинників східноєвропейської культури. Ця гілка мистецтва залишила глибокий слід у пісенному фольклорі, супроводжувала церковний спів, сприяла формуванню національних шкіл звуку в Білорусі, Росії, Україні [15]. Закономірно, що в барвистому полотні духовності народу, відображеному М. Грушевським [1866–1934] в *Історії української літератури*, є цінні відомості про била, дзвони, дзвіниці, дзвінки, клепачки тощо. Однак ця шеститомна праця до тепер майже не використовувалася в кампанологічних студіях [12; 14]. Її значення для історії музики полягає в базуванні на великому фактичному матеріалі, дібраному з найдавнішого фольклору, писемної словесності, епосу, народної християнської поезії й легенд, полемічних праць тощо. Не випадково цю працю відзначають як величну пам'ятку нашої культури, талановиті, надзвичайно багаті думками наукові студії, де чимало розглянутих «проблем української медієвістики лишаються остаточно невирішеними» [11, с. 369].

Початки мистецтва М. Грушевський справедливо вбачав у людському колективному крику, ритмічному рухові й розміреному гуці, викликаному ударами, почавши від долонь і різних інструментів (спрощена форма оркестру) [2, с. 63]. Розумів їх засобами піднесення настрою, енергії та солідарності, що «товаришать найранішим формам колективного людського життя» [2, с. 63].

¹ Автор висловлює щире вдячність проф. Ю. Ясіновському за привернення уваги до цього важливого джерела для історії української музики.

Уточнити шляхи розповсюдження дзвонів на українських теренах допоможуть спостереження історика над взаємовпливами в бронзолivarному виробництві, де відзначена роль німців, що приймали грецьку культуру й були посередниками розповсюдження металевих виробів [2, с. 82].

Узвичаєне сприйняття сили дзвонів відображене в плачах-голосіннях. Часті повсюдні всепроникаючі дзвоніння зміцнюють віру в те, що померлий іде так далеко, де вітер не віє, «сонце не гріє, туди й дзвони не дзвонять» [2, с. 153]. Водночас у плачах зверталися до дзвонів як до могутньої сили, здатної оживити померлого: «Задзвоніть дзвони, задзвоніть, та мою мамку збудіть!» [2, с. 154].

З колядницьких *таборів* на Гуцульщині й колядкової поезії відомо про дзвінки, час, способи й місце їхнього використання [2, с. 186]: «Плясаки йдуть церемоніальним плясом попереду колядників: парами по два, маючи на плечах бардки (сокирки) з підв'язаними дзвінками й легенько ними помахуючи, щоб дзвінки "поцьоркували"» [2, с. 186–187]. Завершуючи коляду в газди, інструмент брали в праву руку отвором вверху, покиували ним, так що дзвінок позвонював. Приспівують і при «певнім слові разом викручуються на лівій нозі «гайдука» наоколо себе; викрикнувши слово і сильно «грянувши» дзвінками, знов відразу затихають і пляшуть. Коли по скінченню коляди величаний не дав до дзвінка нічого, то плясаки пляшуть далі, приспівуючи різних плясанок» [2, с. 187–188]. Отриманий від членів родини дарунок клали в шапку чи дзвінок.

У скоморохів і колядників *веселість* мала глумливий характер, і їхня музика носила відповідний настрій. Для його створення музичними засобами потрібна не тільки висока техніка гри на інструментах, майстерне володіння ними, а й характерне звучання дзвінків. Певно, що «„поцьоркування" ними в такт співу» [2, с. 190] надавало особливого характеру виступу колядників.

Зі звучанням дзвона в мотивах подружнього обряду порівнюється голос хлопця: «Йванко заговорить – як у дзвін задзвонить», а «Марічка засміється – Дунай сколихнеться» [2, с. 297]. У величанні господині її голос теж уподібнюється характерному тембру цього ідіофона: «Заговорить – як дзвін зазвонить» [2, с. 241].

Спостереження за образами обрядової пісенності допомогли віднайти «популярні, від Карпат до Сіверщини, теми винограду, його гроздя» (символу родини) [2, с. 302]. Таке зауваження стосовно нього стає в нагоді при інтерпретації оздоблень дзвонів, де зустрічається зображення виноградного листя та грон.

Образи-символи, створені дзвоном і його звучанням, є в антології приспівів, поданих М. Грушевським: «За горою а дзвін дзвонить, ясен-красен місяць ісходить». В іншому варіанті: «Ой за горою, за кам'яною, де дзвін дзвонить, там місяць сходить», або «Ой за горами, за долинами. Там дзвін дзвонить, місяць сходить» [2, с. 317]. Прикладом стягнення широкого образу в строфу, строфи – у короткий приспів є слова: «Ой дзвін дзвонить, місяць сходить» [2, с. 317].

У розділі *Література повістева*, де йдеться про *співомовну* форму старих майстрів, історик нагадує, що вони в нас вигинули приблизно в XVI–XVII ст., і з ними вимерла й давня епічна, оповідальна поезія на старі героїчні, казкові й побутові теми, залишивши тільки вельми незначні останки в репертуарі, стилі та манері лірників і кобзарів. Водночас висловлюється сподівання, що колись «дослідники

відреставрують <...> образ сих мандрівних труп, носіїв нашої усної літератури (епосу передусім)» [2, с. 322]. Таке вивчення допоможе віднайти ще й нові відомості про складові дзвонарства.

Узвичаєні згадки про дзвоніння знаходяться серед мотивів казкової традиції: «А тут у дзвони дзвонять, молебні правлять» [2, с. 337]. Їхнє використання створило умови, за яких хоча б десь сприймалися дзвоніння. Це допомагало показати віддаленість місця, куди могли відіслати злу силу, або де вона міцніла тому, що певний час не слухала дзвонінь: «Змій робиться з простої гадини, тільки їй треба так де-небудь пробути, щоб вона сім год не чула ні дзвона, ні людського голосу; тоді у неї почнуть рости крила» [2, с. 338].

Певний рівень обізнаності такого церковного служки, як паламар, серед функцій якого було творення різних дзвонінь, бачиться в розвідці історика стосовно носіїв билинного епосу. Тут повідомляється про паламаря, який міг знати билини [5, с. 77].

Цікаві відомості, що стосуються історії дзвонарства, є серед матеріялу про Добриню-зміеборця. Коли його захопила несподівана поява змія, він пірнув під воду. На березі залишилася тільки шапка, що нагадувала форму європейського дзвона. Її називали «шляпа», або «колпак землі гречеської», тобто, як зауважує історик, *калічий колпак, колокол*, яким побиває змія [5, с. 103]².

У билинах є відомості про благовісну музику дзвонів, час її виконання: «Другого дня ранесенько задзвонили до заутрені» [5, с. 137]. Зі згадок у галицько-волинському колі творів про Михайла Потока відомо про ті значимі дзвоніння, що творяться за допомогою, певно, найбільшого дзвона чи того, що в головному соборі. В одному з варіантів билини, де герой відсікає голову змієві, мовиться, що після цього задзвонили у соборний дзвін [5, с. 140]. Саме такі інструменти творили благовісні дзвоніння. Вони змальовані в іншій билині: «Задзвонили рано до утрени, пробудилася Забава» [5, с. 155].

Про поширення дзвонінь, їх оберегову й зцілювальну силу згадується в духовних стихах. Оповідается про Єгорія, якого мучать, у погребі накривають дошками залізними, засипають пісками, затоптують й обіцяють: «Не бувати Єгорієві на Святій Русі, не бачити світу білого, не чути дзвону колокольного» [5, с. 213].

Про розміщення дзвонів і згадка про їхнє звучання перед богослуженням йдеться в колядці, у якій співається про побудову собору св. Софії в Києві. На початку світу три ангели будували церкву «з трома верхами». У першому з них, що був «на схід соненька», «дзвоньки дзвонять, в другім вершочку служба ся править, в третім вершочку світленько горить» [6, с. 99]. Далі в цікавих з мистецького погляду варіантах співається про те, що музика ідіофонів звучала на честь доброго газди: «Дзвоньки звонять за господаря» [6, с. 100].

Дзвони й дзвоніння відображені серед поетичних засобів народних легенд про Христове Різдво й Хрещення. У варіантах колядок музика цих інструментів є складовою магічних обставин свята: «Самі двері одчинилися, самі дзвони задзвонилися,

² Літописна назва дзвона церковнослов'янською мовою (що згодом перейшла й у російську мову) колокол походить від німецького *Glocke*.

самі свічі запалилися» [6, с. 138]. Благівісна музика дзвонів згадана на початку колядки: «У Єрусалимі рано задзвонили, рано задзвонили, усіх побудили» [6, с. 138]. Подібна роль дзвонів у популярній темі надання імені Христові. У колядці співається: «Як принесли під церковцю, самі дзвони задзвонили, сама церков відчинилась» [6, с. 139]. В іншому фрагменті повідомляється, що після того, як Діва Марія Сина родила, «В Єрусалимі рано дзвонили. щоб зібралися усі старії, усі старії, святці святії» [6, с. 140]. Дзвоніння згадані серед прикладів цікавих заспівів: «Пречиста Діва Дитя зродила. Ой в понеділку та й пораненьку у Вифлеємі рано дзвонили» [6, с. 145]. Зауважена «конденсація образів релігійної легенди і та невимушена легкість, з котрою пісенна творчість комбінує їх з різними обрядовими, величальними мотивами» [6, с. 140]. Серед них значиму роль, як бачимо, відведено метафоричним дзвонінням.

Образ дзвонів часто з'являється в народних і духовних піснях як певний поетичний символ. Так, у пісні про Пречисту, яка розшукує свого Сина, він мандрує до монастирів в супроводі передзвону:

Пішов же він на монастирі,	Самі му свічі та загоряли,
Самі му врата ся створили,	Свічі згаряли, ангели грали [6, с. 159];
Самі му дзвони передзвонили.	

чи в народній колядці про Христові муки й смерть:

Де кровця капне, церковця стане,	Де очі впали, там книги стали,
Де плечі впали, престоли стали,	Де личка впали, образи стали,
Де руки впали, там свічки стали,	Де зуби впали, дзвононьки стали.

[6, с. 166].

Дзвінок використовували подорожні в темну пору. Про це дізнаємося з оповідання, пов'язаного з Христом і його апостолами. Тут мовиться про жінку, яка вночі поверталася з корчми: «Аж чує – вже йде, і має дзвінок у руках» [6, с. 183].

Причини відсутності дзвонів і дзвіниці в Києво-Андріївській церкві, особливості великодніх дзвонів, характер їх творення описані в легендах тематики *Море під Києвом*. У них ще розказано про споруду для дзвонів XVIII ст. Київської лаври, а також чудеса, що супроводжували будову цієї дзвіниці та її оздобу золотом [6, с. 216].

Музика дзвонів згадана серед чудес (самі дзвони дзвонять, самі свічки засвічуються) у характеристиці *Виравського образу* (ця малярська робота походила нібито від святого Євангеліста Луки, або була копією його твору). Подібні дивні події займають «загальне місце нашої легендарної поезії» [6, с. 219].

Дзвінки як відгомін їх ужитку в богослуженнях, згадані в тексті колядки: «Коло престола святий Николай гой ходить, ходить, дзвіночком дзвонить» [6, с. 250].

Звичай застосування дзвонів перед недільним богослуженням і швидко поширення новини як їхнього звучання метафорично відображені в пісні:

Ой у неділю в воскресний день у всі дзвони дзвонять –
То не дзвони дзвонять, а то вдовині вдовиченки у своєї матери извиненія просять.
[6, с. 299].

Образ биття в дзвони, призначення цієї дії та її час згадані в праці історика, де мовиться про відображення мотиву *Горе без роду*. Серед прикладів поезій перші рядки пісень починаються з подібних переносних значень:

В неділю, раннею зорею, до божих церков задзвонено,
Як у новім дворі раніш того говорено;
Ой у неділю барзо рано пораненьку та то ся в усі дзвони дзвонили:
Як у крайньому домі отець і мати говорили [6, с. 301–302].

Зрештою, феномен дзвонів і їхніх звучань, відображений у піснях, став образом, притаманним фольклорним жанрам і відбиває традиції християнського світобачення.

Цікаві відомості є в другому томі *Історії української літератури*, де розглядаються літературні твори періоду Київської Русі й Галицько-Волинського князівства. У морально-дидактичній літературі згадані було та його спонукальна функція. Серед повчань печерського монаха Теодосія Грека (XII ст.) читаємо: «Коли било б'є, не гарно лежати, але встати на молитву <...> та мати в гадці й говорити Давидове слово: "Готове серце моє, Боже, готове!" І як буде кінчатися друге клепання, тоді приготовмо ноги свої на хід до церкви, маючи згадки не понурі, а веселі» [3, с. 76].

Слушні твердження вважати *Слово о полку Ігоревім* також певним джерелом музики XII–XIII ст. [3, с. 162–171]. Тут змальовано важливі відомості про функції музики дзвонів, її розповсюдженість, гучність і символіку: «Комони ржуть за Сулою, звенить слава вь Києвѣ» [3, с. 154]; «Тому вь Полотскѣ позвониша Заутренюю рано у Святягя Софе в колоколы, а онѣ в Києвѣ звонѣ слыша» [3, с. 155]. У другій виписці М. Грушевського зі *Слова*, де мовиться про звучні дзвони Полоцька, що гучали у святій Софії, описано їх узвичаєне використання під час богослужень. Образ прославних дзвонів майнув у сні князя Святослава і його «золотому» слові – відлунні перемог; полки лише з ножами кликом одолівали ворога, «звенячи в прадідівську славу». Тоді «Звенить слава в Києвѣ, трубы трублять вь Новѣ-градѣ» [3, с. 177, 213].

Третій том *Історії української літератури* обіймає опис розвою книжної словесності й письменства XII–XIII ст. Важливі відомості є серед повістей *Київського літопису*, зокрема про захоплення дзвонів згадано в описі трагічного моменту в житті Києва XII ст. Військо Андрія Суздальського [бл. 1111–1174] 8 березня 1169 року погромило місто і взяло «майна множество, обголили церкви з ікон, книг і риз, дзвони всі позносили» [4, с. 24].

Про місто Звенигород, як відлуння наповнення *городів* і сіл музикою, зокрема дзвоніннями, повідомляється у виділених дослідником фрагментах із *Галицько-Волинського літопису* [4, с. 154]³. Адже князі дбали про будівництво нових і

³ На Тернопільщині Звенигород є в Бучацькому й Борщівському районах. Стосовно першого ойконіма вважають, що його, мабуть, «треба ідентифікувати зі Звенигородом Червенським, згаданим у літописі 1086 р. Топонімічні аналоги відомі на Київщині, а також у Болгарії, Росії, Польщі» [1, с. 38–39]. Відомі літописний Звенигород між Серетом і Збручем, а також село з такою назвою в Пустомитівському районі Львівщини.

відновлення раніше зведених церков, їх оздоблення й оснащення [4, с. 166]. Одні дзвони князь Данило [1201–1264] відлив у Холмі, а інші – приніс із Києва [4, с. 169].

У цьому літописі згадано про віча [4, с. 158], що, зазвичай, скликалися дзвонами. Їхнє відливання з часом усе більше вдосконалювалося. Це забезпечило багату палітру звучання. Підтвердженням нашого припущення є літописні рядки з Похвали князю Володимирі Васильковичу [† 1288] про його меценатські заслуги стосовно виготовлення цих ідіофонів: «Дзвони вилив, дивні на слух – таких не було в цілій землі» [4, с. 183].

Глибшому сприйняттю відомостей про дзвонарство у творах Першого відродження 1580–1610 років сприяє оцінка М. Грушевським змін в економічному житті, у соціальних відносинах і політичних формах тогочасної бурхливої доби [7, с. 5–7]. А кращим студіям можливих відмін у регламентованому застосуванні дзвонів, еволюції кампанологічної термінології допоможе вивчення діяльності церковних реформаторів (митрополитів Кипріяна [1336–1406], Григорія Цамблака [бл. 1364–1419/1420]). Передусім маємо на увазі їхню роль у переписуванні богослужбових книг [7, с. 7–26]. Один зі Службеників XV ст. переписував із грецьких книг «на рускій языкъ рукою своєю Кипріанъ» [7, с. 16]. Спостереження за гимнологічними творами (канони, акафісти, молитви) його сучасників – патріарха царгородського Філофея [бл. 1300–1379], який висвятив Кипріяна на митрополита, й Ісидора [† 1462], що внесені до московських збірок, дозволили зауважити тут аналогічну примітку: «Потруженієм Кипріяна смиренаго митрополита киевскаго и всея Росіи» [7, с. 16]. Це може означати, що основи регламентованого використання дзвонів на східноєвропейському просторі закладались у Києві. Адже за цим митрополитом визнають «справлення тексту деяких службених книг, заведення нового, поправнішого тексту літургії, виданого в середині XIV ст. константинопольським патріархатом, і прийнятого ним же ерусалимського церковного уставу для всіх інших відправ, замість студійського, котрого трималися на Русі від XI віку» [7, с. 16].

В українській літературі знайшло певний відгомін західне покаяння. Його настрої, писалося в одному із західних документів початку XIII ст., полонив усіх. «Лихварі, злодії, розбійники каялися, повертали награване, мирилися з покривдженими» [7, с. 43]. Дзвони застосовувалися в бичувальній практиці, яка із середини XIV ст. упровадилася в західноєвропейських країнах, зокрема тих, що межували з галицько-волинськими землями. Коли ж бичувальники «хотіли «каятись», як вони звали своє бичування, і робили це щонайменше два рази денно, <...> то вибирали для цього яесь просторе місце – цвинтар або царину, і йшли туди в тім же святковім порядку, як при вході до міста, при дзвонах і співі тієї ж псалми» [7, с. 48]. Ця ж музика лунала при їхньому поверненні до міста [7, с. 50]. У цьому розділі праці історика знову згадано дзвони вже серед ознак упадку покаяництва: «Але нарешті запал і заінтересування простигло; процесіям перестали дзвонити, покаянників усе менше запрошувано в гостину, все менше жертвовано їм грошей» [7, с. 48].

У вивченні історії дзвонарства та його термінології корисний *Літопис Великого князівства Литовського* (XV ст.), що «захоплював сили широкого кола письменників і книжників і був утвором далеко складнішим, ніж наш печерський

легендарій» [7, с. 185] (мовиться про *Печерський патерик*, між ілюстрацій якого є зображення дзвіночків). Серед фактів у характеристиці *Литонису* згадано про з'їзд європейських монархів 1429 року в Луцьку, де із цієї нагоди, очевидно, часто, звучали дзвоніння.

Органологічні відомості є в друкованих книгах Франциска Скорини [1486–1551] з Полоцька. Його вважають передусім діячем Білорусі й водночас трактують типовим речником «спільного західноруського, як-то називали, чи українсько-білоруського тогочасного культурного руху, що характеризує однаково і життя білоруське, і українське, а празький період вважаю спеціально тісніше зв'язаним із життям Західної України, ніж Білорусі» [7, с. 140]. Серед видань Ф. Скорини чимало тих, що мали б привернути увагу кампанологів [7, с. 138, 143]. Частина його друкувань, як зауважено, мали ілюстрації. Їхнє вивчення, безперечно, розширить дзвонарську іконографію.

Вивченню ставлення частини людей того часу до дзвонарства допомагають міркування М. Грушевського, у яких, між іншим, згадано зародження традиції офірувати на купівлю дзвонів [7, с. 177]. Мабуть, така практика сприяла розвою музики дзвонів у православних братствах, зокрема львівському. Значимим для налагодження їхнього життя був гуртовий спів і дзвоніння. «Коли українська громада Львова почала підійматись, її свободна енергія звертається на опіку над церквою Успенія, що стояла в центрі „Руської вулиці“, як її моральний, національний і релігійний осередок – єдина майже маніфестація українського життя, що своїми дзвонами, дозволеними до вжитку в межах українського гетто, нагадувало „столичному місту Русі“, що ця Русь іще жива» [7, с. 177]. У братствах «визначне місце займають урочисті похорони братчиків» [7, с. 46]. При цьому чільну роль мала плата за подзвоніння, що стала важливим джерелом доходів громад. Тож виділяється когорта освічених дзвонарів, розширюються їхні функції.

В опануванні музикою важливу місію відводили братській друкарні й школі. Школярі не тільки вивчали практику богослужень, церковні піснеспіви й, відповідно, уставні приписи дзвонів, а й за чергою їх виконували. Завдяки розповсюдженню друкованих богослужбових книг церковнослов'янською мовою швидше унормувалася практика застосування дзвонів, узвичаювалася відповідна термінологія. Друкування таких книг у Києві й Львові стало запорукою того, що приписи канонічного використання дзвонів на східноєвропейському просторі закладалися в Україні. Водночас студіювання літератури доповнює відомості про інші складові дзвонарської культури, зокрема вивчення практики складання пожертв на виготовлення дзвонів і будівництво дзвіниць. Віднайдення низки надрукованих тоді книг сприятиме глибшим студіям відносно становлення кампанологічної термінології, видозмінам стосовно приписів використання ідіофонів.

Друга частина п'ятого тому праці М. Грушевського присвячена одному з найяскравіших періодів історії української літератури середньої доби. У кінці XVI – на початку XVII ст., відбиваючи ріст національного й релігійного самоусвідомлення, вона переживає фазу стрімкого розвитку, який приніс, окрім інших здобутків, чимало перлин світового письменства (твори Івана Вишенського [між 1545–1550 – після 1620], Герасима Смотрицького [† 1594], Клірика Острозького, Іпатія Потія [1541–1613] та ін.) [8, с. 329].

Назва великодніх клепачок, звучанням яких підлітки підтримували звичай «тріскотіти під церквою у великий четвер» [8, с. 80], опис характеру їх звучань трапились у підрозділі *Початок нової літератури. Герасим Смотрицький і Василь Острозький* [1525?–1608]. З огляду на складну мову *Календаря* Г. Смотрицького, частину його твору подано паралельно у перекладі М. Грушевського й оригіналі: «У великий п'яток, коли хлопці Юду страшили тими тріскавками, то в котрого була неголосна, мабуть, зубами тріскоту докладав, особливо ті *de rauregibus*, що латини починають учитись» [8, с. 80–81]. В першотворі назва ідіофона така: «У п'ятокъ великий кгды Июдаша хлопята страшили тыми крекотьками, в которого была не голосна, мусель зубами треску докладати, а звлаща тые которые отъ пауперибусъ латину починають учить» [8, с. 80–81].

Било також згадується в характеристиці часом іронічного стилю викладу Г. Смотрицького, який уміло використав крилаті слова для широкого застосування товариством. З наведеного прикладу подаємо фрагмент, де метафорично згадано гру на цьому прадавньому ідіофоні: «А ты, бѣднѣный попе руский, мусишь и зъ законною [дружиною] – нендзу клепати неборачку!» («А ти, бідний попе руський, із законною – мусиш клепати біду-неборачку!») [8, с. 83].

Дотриманню канонічних церковних дзвонінь, оснащенню дзвіниць наборами дзвонів, серед якого кожен мав своє уставне призначення, допомагало ратування І. Вишенського за проведення богослужень добового кола: «Гдѣ нынѣ правило по уставу святыхъ въ Лядской земли въ церкви видѣти и слышати хошеши? То естъ вечерню, павечерницу, полунощницу, завтрედню, 1-й часъ, 3-й часъ, 6-й часъ, 9-й часъ? <...> Не все ли преврати ся въ поганское безвѣріе, и слѣдъ христіанскаго житія исчезе и погиге?» [8, с. 108]. Виконанню узвичасних дзвонінь сприяли заклики, як дізнаємося з подальшого фрагмента, друкувати всі церковні книги й устава слов'янською мовою [8, с. 114].

Суть ратного використання дзвонів на східноєвропейському просторі є в спогадах Бозька Балики (син київського в'їта Яцка) про подорож до Москви під час її захоплення польським військом [8, с. 301]: «Того ж року 1612 октоврія 22 дни <...> козаки и бояре Трубецкого [† 1680] и Пожарского [бл. 1577–1642] ударивши в звоны и поднявши корогви пошли до стѣны Китай-города праве силою великою. Мы з голоду змордованы ледво им отпор дали. <...> И так наши воевали Москву» [8, с. 304].

Дзвіниця Львівського Святоуспенського храму, її значення для довкілля згадані в прикладах віршувань із вибірки моральних повчань *Иже въ святыхъ отца нашего Иоанна Златоустаго Бесѣда избранная о вѣоспитаніи чадѣ* (1609). Вона надрукована Львівським братством із пишною епіграмою на його герб:

Якъ Левъ Срокгій надъ всѣми звѣрѣты пануеъ,
Такъ Львовъ надъ всѣ мѣста в князтвѣ Руском продкуеъ –
В котромъ то ся Братство милости закрѣсьлуно
И на Гербъ свой Вежу тую такъ выстрыхнуло [8, с. 324].

У поклику пояснюється: «Вежа-дзвіниця, закінчена 1578 р. коштом Корнякта, була окрасою і гордістю Братства і <...> взята Братством у свій герб» [8, с. 324].

Розширюють іконографію дзвонарства роботи Олександра Плетеницького [між 1550 і 1554–1624]. Він «організує робітню малярську і різьбярську – перший зав'язок Київської академії мистецтва: розпочатий друком 1616 р. *Анфологiон* був прикрашений серією ілюстрацій, зроблених <...> за місцевими, київськими традиційними іконографічними взірцями» [9, с. 23]. Певно, що серед них є дзвіниці – своєрідні домінанти узвичаєного українського довкілля.

Краще уявити сприйняття в ранньомодерному Києві церковних дзвонів, їхньої краси, любовання нею допомагає згадка про старий княжий город, Печерський монастир: «Це була ціла церковна державка, не гірш римського Ватикану – печерська цитадель, окружена на всі боки десятками монастирських хуторів, сіл і навіть містечок. Павел [† 1669], архідиякон алепський, що залишив нам таке мальовниче оповідання про нього з р. 1654, не призвичаєний бачити де-небудь таке православне дозвілля, з здивуванням оповідає про свою подорож через це чернецьке царство <...>. Захоплюється багатством, дозвіллям, порядком і стильністю цієї монашої республіки: безкраїми садами, незчисленими церквами, культурною обстановою монаших келій, красою богослужень, продуктивністю монастирської друкарні і т. д.» [9, с. 34–35]. Саме в *Могилянську добу*, як пише про той час історик [9, с. 27], надрукували запозичений із Заходу *Чин освячення дзвона*.

У підрозділі *Київське братство і братство Луцьке, їх засоби, завдання і методи* йдеться про значення в братстві школи [9, с. 91–104]. Оскільки Луцьке братство організовувалося на ідеалах братства Львівського, то із цього випливає, «що за львівським прикладом уклалися й київські порядки, в часах тутешньої організації» [9, с. 99]. Відповідно, традиції плекання музичної освіти підтримувалися в кожному такому церковному об'єднанні. Адже в статуті Луцького братства відзначено функції чернечої обителі. Серед них є ті, що стосуються співу й дзвонів [9, с. 101]. Як правило, за дотримання дзвонів відповідали уставник чи єклезіарх. Мабуть, за взірцем львів'ян, стежив за регламентованим биттям у дзвони й учитель співу [9, с. 101].

Для дотримання строгого розпорядку дня в монастирях важливе місце займали звукові сигнали. Їх подавали билем, клепалом, дзвінком і різними за вагою й, відповідно, призначенням, дзвонами. Безпосередньо про такі ідіофони у відібраному М. Грушевським матеріалі не згадується, але узвичаєна роль цих ударних інструментів проглядається у вимогах до дотримання дисципліни: «"Гумен з братією, маючи всяке старання про церковний порядок, всяку оздобу и окраси", повинні вважати, щоб у всім, що дотикає "благочиния в церкви", все сповнялося згідно з церковним уставом святих отців, давнім місцевим звичаєм і стариною (старожитности) всеї руської церкви» [9, с. 101–102].

Дзвоніння за померлими приносило в братствах дохід, що спрямовувався на оплату праці вчителів. У братських протоколах сесії 1637 року занотовано постанову стосовно дидакалів: «Того ж часу п. п. браття учинили порядок таковий между дидакалами школьными, на той час при церкви Божой найдучимися: Афанасом, дяком и уставником церковным, и межы Миколаєм Кгреком (Греком. – прим. Б.К.), в такий способ: Абы подзвонное межы них подѣлено было заровно

обом» [9, с. 113]. Далі М. Грушевський робить висновок: «Отже, дидаскали мали утримуватися з школярських оплат, з дзвіниці й свічок» [9, с. 113].

У дослідженні літописних зводів для поповнення відомостей із дзвонарства допоможе методологічна порада історика стосовно вивчення літописів: «Інтерес в українському громадянстві до старого літописного корпусу був великий, і княжа старина будила великий інтерес. <...> Стара археографія трактувала наші літописи тільки з становища історичних джерел у вузькому розумінні слова: поскільки вони дають фактичний матеріал про події. Аспект культурно-історичний, що кожна копія, кожна глоса будь-якого часу являється культурно-історичним фактом і має з цього становища цінність для свого часу, не був нею усвідомлений. З цього становища пізні копії літописів ще ждуть обслідування» [9, с. 227].

До історії кампанологічної лексики, пов'язаної з назвою церковнослов'янською мовою дзвіночка *кандія* (кандиа, «самрапа»), можна віднести прізвище й назву місцевості, де, певно, відливали перші дзвони. У поданому фрагменті листа Ісакія Борисковича до патріарха Філарета, зауважено: «По сем приемник его бѣ престола апостольскаго александрийскаго Кирил Кандийчик с Кандіи родом» [10, с. 11]⁴. Оскільки словами *кандія*, *кандея* звали мідяну чашу, що використовувалася в чернечих обителях як дзвінок, то згодом так могли називати цей ідіофон.

Церковний спів і обрядове використання дзвінків згадав Г. Смотрицький у книзі *Експоляції*: «Кричите: лиха унія, лиха унія! а чи давно так само кричали: от лихо – проповідь! от лихо – фігуральний спів! от лихо – з дзвінком ходити перед сакраментом! ляцьке то все! А тепер це все в уживанні – і вже добре!» [10, с. 93].

Образ узвичаєного застосування гвалтовних дзвонів згадав М. Грушевський у підрозділі *Провал уніонної акції. Школярський канон про Смотрицького. «Антанологія»*. Дослідник метафорично зазначає, що «протестантські круги <...> теж ударили на тривогу» [10, с. 104].

Кращому розумінню питання традиційного застосування однакових канонічних дзвонів християнами східного обряду (греко-католиками й православними), розв'язання проблеми створення в Україні єдиної помісної Церкви допомагає фрагмент із праці, у якому ратувалося за об'єднання церков: «Нехай вони (уніати) зістаються при своїм поклоні (папі), а ми при своїм (патріархові), але одна віра, один обряд (православний і уніатський) рахується за одно, і так будемо жити в любові, як брати <...>. Прості ще мають в собі застарілу упертість, але треба сподіватися, що таке (релігійне замирення) таки може статись» [10, с. 107]. У завершенні розділу про провал уніонної акції М. Грушевський вдало використав термін, яким позначають похоронне биття у дзвони: «Це було подзвіння не тільки по душі нездатного діяча, але й по всій акції за „святу єдність”» [10, с. 127].

Про посаду паламаря, як один із шаблів ієрархічної драбини церковних діячів, дізнаємося з фрагмента про луцького й острозького єпископа Ісакія Борисковича [† 1641]. Він за архимандрита Никифора Тура [† 1599] був паламарем [10, с. 177].

Відомості про будівництво дзвіниці Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря (тогочасна митрополича резиденція), імена майстрів і джерела фіндування

⁴ Кандія – венеціанська назва міста Іракліон на острові Крит.

коштів на будівництво є в підрозділі *Триумф Могили і могилянства. Писання, йому присвячені*. Тут подано тестамент Іова Борецького [1560–1631]. Пам'ятка значима «формою і змістом як гідне відбиття індивідуального образу цієї людини і цікавий документ часу» [10, с. 201]. У заповіті абзац присвячений споруді для дзвонів: «Звонницю, которую мыслилем в монастыри святого архистратига Михайла муровати, если бы ми живота Господь продолжить рачил, и юж и муляру Петру Нѣмцу, обывателю Киевскому, на тую роботу золотых сто, маючи з мылостыни, задалем был, которое и тепер при нем зостае, другое и в шкатуле моеі могло бы ся найти, а до того и на двох мемранех (учасниках. – Б. К.), то естъ: на пану Тимофею Александровичу Вербицкому, типографе Киевском, на мемране, золотых чотыриста, и на пану Іоанну Плетенецкому, на мемране, золотых пятьдесят, и от християн обѣтницу мѣлем на вспомогане тое ж звонницы, – все то иж смерть закочити мы хочеть, то на высоце уважный разумок его милости господина отца архимандриты (если можна тому делу досыть ученити) пуцаю» [10, с. 202].

Пропозиція в аспекті музикознавчих студій окреслена в одній із приміток до останньої книги літературознавчої праці М. Грушевського. Зазначено, що він у реконструкції "інценізації взяття" П. Могилою Софійської кафедри відтворив у деталях (розсилання листів—"запрошень" майбутнім учасникам і глядачам, підготовка "декорацій", ідеологічна підтримка друкованим словом і т. п.) [10, с. 223–224] цікавий внесок «до дуже слабо розробленої ділянки нашої культурології, а саме вивчення міських ритуалів і свят давньої України» [10, с. 267]. Із цього випливає, що згадана малодосліджена проблема потребує праці музикознавців, зокрема кампанологів, аби дати відповідь на запитання про місце музичних інструментів і загалом функцій музики в таких церемоніях і торжествах.

Образи звучань бил, дзвонів і дзвінків, клепал і клепачок, час і призначення їх застосування, функції міцно вкорінилися в усних і писемних творах, стали відблиском традиції християнського світобачення й типовим образом. Згадки про ці ідіофони дали епітети стосовно краси їх звучання, непроминушості мотивів, влучних метафоричних висловлювань. Це допомагало створити комплекс образів, що вражають читача. Із звучанням цих ідіофонів, характером гри на них порівнюється мовлення людей.

Літератори привертали увагу до потреби дотримуватися церковних уставів, канонічних дзвонінь, оснащувати дзвіниці наборами дзвонів. Важливим було їхнє військове використання. Оцінено роль дзвонів і дзвіниць у житті церковної спільноти, значення дзвонарів, традиція пожертв на будівництво споруд для дзвонів чи їхнє відливання.

Популяризації кампанологічних відомостей сприяло друкування в Україні книг. Мережа освітніх закладів допомагала опануванню церковними співами як запоруки дотримання уставних засад дзвонінь. Увага до дзвонарства підкріплюється багатою українською кампанологічною лексикою на кінець XVI ст. Водночас характеристика М. Грушевським літературних творів ставить ряд дослідницьких завдань, а його слушні думки важливі для обрису перспектив кампанологічних пошуків.

Bohdan Kindratyuk. «*The History of Ukrainian Literature*» by **Mykhaylo Hrushevskyi** as **bell-ringing culture**. Images of sounds of beaters (*byla*), bells and handbells, clappers (*klepala*) and small clappers (*klepachky*), time and purpose of their employment, functions put down firm roots in oral and written creations, became a peculiar glow of the Christian worldview tradition and a characteristic image in literature. The references to these idiophones and their play gave epithets concerning the beauty of their ringing, endurance of motifs, apt metaphorical expressions. It helped the writers create a complex of images full of strong moments that impress the reader's senses and imagination. The ringing of these idiophones, a special character of their play is compared to the human language communication. Frequent usage of bells created conditions when at least somewhere there was heard a phenomenon of sounds of these idiophones.

The belletrists compelled attention to the need of observing church regulations and, accordingly, canonical ringing, equipping bell towers with sets of bells among which each one had its own assignment. Their military employment, ritual usage of bells was important. The role of bells and bell towers in the life of a church community is evaluated, the significance of bell-ringers, the development of the tradition of donations to erecting buildings for bells or their casting are pointed out.

The popularization of campanological data in the European space was promoted by printing books in the Church Slavonic language. Pictures of bell towers are in illustrated books. A network of educational establishments helped pupils to master church singing that contributed towards compliance with the statutory principles of ringing. The attention on bell-ringing is reinforced by means of the rich campanological lexicon at the end of the XVIth – beginning of the XVIIth centuries in Ukraine.

M. Hrushevskyi's characterization of literary works puts forward a number of research tasks, and his appropriate thoughts are important for outlining campanological search prospects. His recommendations on studying chronicles, implementing a cultural-historical approach towards interpreting received facts will help to a more profound perception of the terminology of bell studies. Fresh information is to be found in Church Slavonic texts, spiritual songs, in the repertoire of *lirnyks* (*hurdy-gurdy* players) and *kobzars*. Compilers of the dictionary of bell-ringing culture are sure to get interested in the results of writers' work, special vocabulary used by them, their estimation of the components of bell-ringing, its functions, etc. Attractive results will be given through studies of such a source as testaments where it was often remarked upon donations to bells and bell towers, bell-ringers' payment, etc. Interesting scientific horizons are opened through the attention to such a recondate sphere of culturology as studying urban rituals and holidays of ancient Ukraine, singling out functions of bells here.

Key words: «*The History of Ukrainian Literature*», Mykhaylo Hrushevskyi, sources of bell-ringing culture.

Література

1. Вербич С. *Ойконімікон України: минуле й сьогодення (на матеріалі Тернопільщини)* // Мовознавство: наук.-теорет. ж-л Ін-ту мовознавства імені Олександра Потебні НАН України та Укр. мовно-інфор. фонду України. – Київ : [б. в.], 2016. – № 1. – С. 31–54.
2. Грушевський М. *Історія української літератури: у 6-ти томах, 9 кн., т. 1* / [упоряд. Василь Яременко; передм. Петро Кононенко; приміт. Лідія Дунаєвська]. – Київ : Либідь, 1993. (Літературні пам'ятки України). – 392 с.

3. Грушевський М. *Історія української літератури* : у 6-ти томах, 9 кн., т. 2 / [упоряд. Василь Яременко; приміт. Станіслав Росовецький]. – Київ : Либідь, 1993. (Літературні пам'ятки України). – 264 с.
4. Грушевський М. *Історія української літератури* : у 6-ти томах, 9 кн., т. 3 / [упоряд. Василь Яременко; приміт. Станіслав Росовецький]. – Київ : Либідь, 1993. (Літературні пам'ятки України). – 285 с.
5. Грушевський М. *Історія української літератури* : у 6-ти томах, 9 кн., т. 4, кн. 1: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII / [упоряд. Олена Таланчук; приміт. Станіслав Росовецький]. – Київ : Либідь, 1994. (Літературні пам'ятки України). – 336 с.
6. Грушевський М. *Історія української літератури* : у 6-ти томах, 9 кн., т. 4, кн. 2: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII / [упоряд. Любов Копаниця; приміт. Станіслав Росовецький]. – Київ : Либідь, 1994. (Літературні пам'ятки України). – 320 с.
7. Грушевський М. *Історія української літератури* : у 6-ти томах, 9 кн., т. 5, кн. 1: Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610 рр.) / [упоряд. та приміт. Станіслав Росовецький]. – Київ : Либідь, 1995. (Літературні пам'ятки України). – 256 с.
8. Грушевський М. *Історія української літератури* : у 6-ти томах, 9 кн., т. 5, кн. 2: Перше відродження (1580–1610 рр.) / [упоряд. О. Дідух; приміт. Станіслав Росовецький]. – Київ : Либідь, 1995. (Літературні пам'ятки України). – 352 с.
9. Грушевський М. *Історія української літератури*: у 6-ти томах, 9 кн., т. 6, кн. 1: Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. / [упоряд., приміт. Станіслав Росовецький]. – Київ : Либідь, 1996. (Літературні пам'ятки України). – 264 с.
10. Грушевський М. *Історія української літератури*: у 6-ти томах, 9 кн., т. 6, кн. 2: Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. / [упоряд., приміт., післямова Станіслав Росовецький]. – Київ : Либідь, 1996. (Літературні пам'ятки України). – 280 с.
11. Дунаєвська Л. Примітки // Грушевський М. *Історія української літератури*: у 6-ти томах, 9 кн., т. 1 / [упоряд. Василь Яременко; авт. передм. Петро Кононенко; приміт. Л. Дунаєвська]. Київ : Либідь, 1993. (Літературні пам'ятки України). – С. 369–387.
12. Кіндратюк Б. *Дзвонарська культура України* : монографічне дослідження; [наук. ред. Юрій Ясіновський]. 2-е, випр. і доп. вид. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2015. – 912 с. + CD (Історія укр. музики: Дослідження, вип. 19 / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України).
13. Росовецький С. Примітки // Грушевський М. *Історія української літератури*: у 6-ти томах, 9 кн., т. 5, кн. 2: Перше відродження (1580–1610 рр.) / [упоряд. О. Дідух; приміт. Станіслав Росовецький]. – Київ : Либідь, 1995. (Літературні пам'ятки України). – С. 329–351.
14. Сукач С. Украинская колокольная историография (очерки колоколотейного искусства). – Т. III. – Суми : Вид-во «Ярославна», 2009. – 238 с.
15. Arro E. Die altrussische Glockenmusik. Eine musikslavistische Untersuchung // *Musica Slavica. Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas*. – Wiesbaden : Steiner, 1977. – С. 77–159.

